

MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK A JELENKORI SPANYOLORSZÁG TÖRTÉNETÉBEN

Migration Processes in the History of Contemporary Spain

Zalai Anita^{1 2}

Absztrakt: Spanyolország Amerika felfedezésétől a XX. század második feléig emigránsokat kibocsájtó országnak számított, akiknek fő célpontja Latin-Amerika volt. Az 1960-as években azonban új migrációs korszak indult, melynek célpontja Nyugat-Európa lett. Az óriási ütemben fejlődő nyugat-európai országok krónikus munkaerő hiányára reagálva mintegy 2 millió spanyol vendégmunkás vándorolt el hazájából időleges jelleggel. A XX. század utolsó migrációs hullámának meghatározó szerepe volt a spanyol gazdaság fejlődésében is: a vendégmunkások hazautalásai – a turizmus és a külföldi tőkebefektetések mellett – a legfőbb devizaforrásai voltak az ún. „spanyol gazdasági csodának”.

Kulcsszavak: Spanyolország, Latin-Amerika, Nyugat-Európa, migráció

Abstract: Since the discovery of America until the second half of the 20th century, Spain was a country of emigrants whose main destination was Latin America. However, in the 1960s a new era of migration began targeting Western Europe. In response to the extreme shortage of workers in the rapidly developing Western European countries, some 2 million Spanish migrant workers have temporarily left their country. The last wave of migration in the 20th century also played a decisive role in the development

¹ Dr. Zalai Anita főiskolai docens, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézetének oktatója. Kutatási területe Spanyolország XX. századi története, a spanyol-magyar diplomáciai kapcsolatok története. A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10027482>

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

of the Spanish economy. Besides tourism and foreign capital investment, the remittances of migrant workers, were also the main sources of monetary foreign exchange for the so called "Spanish economic miracle".

Keywords: Spain, Latin America, Western Europe, migration

BEVEZETÉS

Spanyolország történelme során – Amerika felfedezésétől kezdve egészen a XX. század végéig – emigránsokat „kibocsájtó” ország volt. A kivándorlás elsődleges célpontját a latin-amerikai gyarmatai jelentették. A XIX. század első harmadában azonban a spanyol gyarmatok túlnyomó része – Kuba és Puerto Rico kivételével – kivívta függetlenségét. Latin-Amerika mégsem vált igazán „külfölddé” a spanyolok számára a folyamatos kivándorlás miatt. A spanyol Korona alattvalóinak tengeren túlra irányuló kivándorlása felett gyakorolt ellenőrzéssel igyekezett fenntartani a befolyását az egykori gyarmatok felett. A tömeges kivándorlás csak 1860 körül vette kezdetét és növekvő tendenciát mutatott az 1870-es évek közepéig. Igazán jelentőssé csak 1880-tól vált, a független latin-amerikai országok politikai és gazdasági stabilizálódásával. Miután 1898-ban Spanyolország elveszítette utolsó tengerentúli gyarmatait, Kubát és Puerto Rico-t, a meglévő társadalmi feszültségek tovább fokozódtak, ami újabb migrációs hullámhoz vezetett. A tengeren túlra irányuló kivándorlás a XX. század elejétől az I. világháborúig tartó időszakban érte el a csúcspontját.³ Nagymértékben visszaesett azonban 1930 körül a gazdasági világválság idején, amely súlyos következményekkel járt a latin-amerikai exportra irányuló monokultúrák számára.

Bár a kivándorlás túlnyomó része az amerikai kontinensre irányult, külön említést érdemel Franciaország is, amely a XIX. század végén és a XX. század elején bekövetkezett nagyarányú gazdasági fejlődése révén az olasz és spanyol emigránsok fogadó országává vált.⁴ A XX. század folyamán több százezer spanyol emigrált Franciaországba jobb életkörülményeket

³ A kutatások eltérő adatokról számolnak be. Nuria García Tabanera adatai szerint 1908 és 1913 között volt a legmagasabb a kivándorlók száma 737.770 fővel. TABANERA, 1999. 77. o.

⁴ CAÑABATE, 2014. 2. o.

keresve. Natacha Lillo adatai szerint 1931-ben mintegy 352.000 fő (és még 140.300 már asszimilálódott spanyol) élt és dolgozott Franciaországban.⁵

Az 1960-as években azonban új migrációs korszak indult, melynek célpontja Nyugat-Európa lett. Az óriási ütemben fejlődő nyugat-európai országok krónikus munkaerő hiányára reagálva mintegy 2 millió spanyol vendégmunkás vándorolt el hazájából időleges jelleggel. A XX. század utolsó migrációs hullámának meghatározó szerepe volt a spanyol gazdaság fejlődésében is: a vendégmunkások hazautalásai – a turizmus és a külföldi tőkebefektetések mellett – a legfőbb devizaforrásai voltak az ún. „spanyol gazdasági csodának”.

I. A SPANYOL KIVÁNDORLÁSI POLITIKA ÉS JOGI HÁTTERE

A spanyol Korona a XIX. század folyamán nem rendelkezett konzekvens állásponttal a kivándorlással kapcsolatban. A század első felében tiltotta, majd 1853-ban Királyi rendelettel szabályozta a kivándorlást a gyarmatokra, valamint az amerikai egykori gyarmati országokba. 1876-ban azonban újfent megváltozott a Korona álláspontja és szigorú intézkedéseket vezettek be. Megtiltották az új, immár független latin-amerikai államokba történő kivándorlást. Helyette a karibi térség felé irányították a kivándorolni szándékozókat, a továbbra is spanyol uralom alatt lévő Kubába és Puerto Ricóba. 1881-ben újabb Királyi rendeletet adtak ki, amely adminisztratív intézkedésekkel igyekezett védeni a kivándorló állampolgárokat, bár csekély sikerrel. Valójában inkább akadályozták a kivándorlást, mivel súlyos adminisztratív terheket róttak a kivándorolni szándékozókra.⁶

A XX. század fordulóján Spanyolországban egyre nőttek a megoldatlan gazdasági és társadalmi feszültségek. A gazdasági elmaradottság, a lassú ipari és városi fejlődés, továbbá a rendkívül alacsony bérek miatt jelentősen megnőtt a kivándorolni szándékozók száma. A „migrációs kérdés” viszont – miután egyfajta „vérvetéseget” jelentett az országnak – társadalmi problémává vált. Ilyen körülmények között született meg az első spanyol kivándorlási törvény 1907. december 21-én (spanyol elnevezés: *Ley de Emigración*),⁷ amely azonban meglehetősen ellentmondásos tartalommal bírt. Első cikkelye ugyan elismerte minden spanyol állampolgár

⁵ 1968-ra a számuk 607.000 főre duzzadt és ezzel a spanyolok lettek a legnagyobb lélekszámú vendégmunkás csoport, megelőzve az olaszokat. LILLO, 2006. 160-161. o.

⁶ TABANERA, 1999. 73-74. o.; CAÑABATE, 2014, 3. o.

⁷ Forrás: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1907/356/A01085-01088.pdf>

kivándorláshoz való jogát, a törvény további részében azonban megnevezte mindazokat a társadalmi csoportokat, illetve személyeket, akik nem élhettek ezzel az állampolgári jogukkal: ide tartoztak a hadköteles férfiak, valamint mindazok, akik ellen bírósági eljárás folyt. A kiskorúak és a 23 év alatti hajadonok csak gyámjuk engedélyével, a férjes asszonyok pedig csak férjük engedélyével élhettek a kivándorlás jogával. A csoportos kivándorlás ugyancsak engedélyhez kötött volt, és a törvény 33. és 34. cikkelye kifejezetten tiltotta a kivándorlás szervezését.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a törvény nem felelt meg a valós korabeli társadalmi viszonyoknak, ugyanakkor jól tükrözte az állam megváltozott szerepvállalását, amelyet a spanyol szakirodalomban „tudományos intervencionizmus” (spanyol elnevezés: *intervencionismo científico*) néven említenek. A migrációs kérdés szabályozása szerves részét képezte a társadalmi reform programjának, amelyet az 1903-ban létrehozott Társadalmi Reform Intézete irányított.⁸ A spanyol állam a korábbi „csendőr” szerep helyett egyfajta paternalista gyámkodással igyekezett megvédeni a kivándorló állampolgárokat a rájuk leselkedő veszélyektől (akár akarataik ellenére is), másrészt megkísérelte kezelni a kivándorlás kiváltó okait.⁹

Ezen törekvések ellenére a XX. század első két évtizedében az alkotmányos rendszer válsága állandósult, és a spanyol társadalom egyre súlyosbodó problémáira a fennálló politikai berendezkedés már nem tudott hatékony megoldást nyújtani.¹⁰ A modernizálni kívánó erők nem tudtak beilleszkedni az alkotmányos monarchiába és azt konszolidált demokráciává alakítani. Ezért is kerülhetett akadálytalanul hatalomra Miguel Primo de Rivera tábornok.¹¹ Az 1923. szeptemberi 13-i katonai puccs gyors győzelme, amely az uralkodó, XIII. Alfonz egyetértésével zajlott, véget vetett az alkotmányos berendezkedésnek.

A diktatúra éveiben született meg a „*hispanoamericanismo*” konzervatív eszmeisége, amelynek az volt a célja, hogy újfajta – vagy még inkább megújult – politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatot népszerűsítsen Spanyolország és a latin-amerikai országok között. A kölcsönös megismerés és közeledés folyamatában a kivándorlók fontos szerepet játszottak. Ha nem

⁸ SÁNCHEZ MARÍN, 2014. 8. o.

⁹ CAÑABATE, 2014. 11. o.

¹⁰ HARSÁNYI, 1999. 111. o.

¹¹ SANTOS JULIÁ, 1995. 265. o.; TABANERA, 1999. 77-78. o.

is az egyetlen, de mindenképpen a legerősebb kapocs voltak Spanyolország és Amerika között.¹²

Az I. világháborút követő gazdasági válság miatt először az Egyesült Államok, majd a latin-amerikai országok is korlátozták a bevándorlást. Primo de Rivera diktatúrája alatt nem korlátozták a kivándorlást, de nem is támogatták. Az 1924. december 20-i emigrációról szóló törvényben (spanyol elnevezés: *Ley de Emigración y disposiciones complementarias – Texto refundido de 1924*) pedig megtiltották a kivándorlók toborzását. Ebben a törvényben használták először az emigráns fogalmát: „azok a spanyol állampolgárok vagy családjaik, akik munkavállalás céljából elhagyják a nemzet területét, hogy végérvényesen vagy ideiglenes jelleggel azon kívül telepedjenek le”.¹³ A kivándorlók felett gyakorolt állami felügyelet köre kibővült a korábbiakhoz képest: nem csupán a kiutazás idejére korlátozódott, hanem az ott-tartózkodásra és a visszaútra is.¹⁴ Minden erőfeszítése ellenére, Primo de Rivera tábornok uralma végére mindazokat az ellentéteket és feszültségeket újjáteremtette, amelyeknek a gyökeres megoldása végett 1923 őszén a hatalmat magához ragadta.¹⁵

A diktatúra bukását követően a politikai élet addig sohasem tapasztalt lendületet vett Spanyolországban, az egész ország politizálódott. Az egyre mélyebb válságba sodródó monarchia pedig megbukott. A Második Köztársaság kikiáltása 1931. április 14-én bizonyos mértékben annak a szociális fejlődési folyamatnak a politikai csúcspontja volt, amely már a XX. század elején elkezdődött, majd az 1920-as évektől vett lendületet. Az 1900 és 1930 között végbement gazdasági változások következtében átalakult a spanyol társadalom szerkezete és ezzel együtt gondolkodásmódja is.¹⁶

A Második Köztársaság első évei egybeestek a gazdasági világválsággal, amelynek következtében csökkent a kivándorlás mértéke. Ezekben az években a legfőbb kihívást a tömeges hazatelepülés jelentette. A visszatérők száma először 1930-ban haladta meg a kivándorlók számát. Ennek hátterében az emigránsok egyre romló életkörülményei álltak. Ezzel kapcsolatban egyre több panasz érkezett a spanyol hatóságokhoz, főleg a Latin-Amerikába emigráltak részéről. Nem gördítettek akadályokat a kivándorlás útjába, de az esetleges repatriálás költségeinek fedezésére

¹² TABANERA, 1999. 78-79. o.

¹³ Ley de Emigración y disposiciones complementarias – Texto refundido de 1924.

¹⁴ CAÑABATE, 2014. 7. o.; TABANERA, 1999. 81-82. o.

¹⁵ HARSÁNYI, 1997. 90. o.

¹⁶ ZALAI, 2011. 29. o.

törvény által kötelezték a kivándorolni szándékozókat egy bizonyos összeg letétbe helyezésére, mielőtt elhagyják az országot.¹⁷

A Köztársaság idején a kivándorlás kérdése átkerült a Munkaügyi Minisztériumból a Külügyminisztériumba, majd 1935-ben visszakerült a Munkaügyi Minisztériumhoz. A köztársasági kormányok igyekeztek segíteni a tömeges repatriálást, de a rendelkezésre álló erőforrások rendkívül szűkösek voltak. A költségvetés csak töredékét fedezte a felmerülő költségeknek. A parlamenti jegyzőkönyvek adatai szerint 1931-ben és 1932-ben egyaránt mindössze 150 ezer pezeta állt a kormány rendelkezésére a repatriálás problémájának teljes körű megoldásához szükséges 10-12 millió pezeta helyett.¹⁸ 1933-ban és 1934-ben azonban jelentősen javult a helyzet. Ekkor már 900 ezer pezetát különítettek el a visszatérni szándékozó állampolgárok segítésére.¹⁹

A válság közepette a Köztársaságnak nem kellett a törvény erejével akadályozni a kivándorlást, miután az magától is csökkent. A latin-amerikai fogadó országok viszont különböző mértékben szigorították a bevándorlás feltételeit, többen kvótát határoztak meg, mások ideiglenes jelleggel meg is tiltották a bevándorlást.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a Köztársaság éveiben kevés törvényt hoztak a migrációra vonatkozóan és ezek is gyakorlatilag a gazdasági válság által okozott problémák kezelésére irányultak. Azaz a repatriálás szabályozására, illetve a bizonytalan kimenetelű, kevés garanciával bíró kiutazások megakadályozására.

Időrendben továbbhaladva, az 1936 és 1939 között zajló spanyol polgárháborúnak súlyos társadalmi és demográfiai következményei is voltak.²⁰ Alighogy véget ért, Európában kitört a II. világháború, amely szintén óriási pusztítással járt. Ebben az időszakban és a háborút követő években a spanyol politikai álláspont határozottan ellenezte a kivándorlást. Ennek kapcsán 1941 augusztusában Franco rendeletet adott ki, amelyben

¹⁷ TABANERA, 1999. 87-88. o.

¹⁸ DIARIO DE SESIONES, NÚM. 94, 6 de enero de 1932. 3011-3013. o.

¹⁹ TABANERA, 1999. 89-90. o.

²⁰ A spanyol polgárháborút a legitím baloldali köztársasági kormánnyal szemben fellázadt jobboldali katonatisztek puccskísérlete robbantotta ki. A fegyveres harc elhúzódásához nagymértékben hozzájárult az a körülmény, hogy mindkét oldalon külföldi támogatók is aktívan közreműködtek. A háború 1939. április 1-én ért véget Francisco Franco tábornok győzelmével, aki jobboldali, konzervatív diktatúrát épített ki az országban.

megtiltotta a spanyol állampolgárok kivándorlását.²¹ Csak ritkán és komoly feltételekkel (előre megvásárolt hajójegy, meghívólevél) engedélyezték a latin-amerikai országokba irányuló kivándorlást.²² Ezen okoknál fogva a kivándorlás rendkívül alacsony volumenű maradt egészen 1949-ig, amikor viszont újult erőre kapott. Ennek háttérében az állt, hogy az 1941-es tiltó rendeletet 1946-ban eltörölték. Ez a lendület tíz évvel később megtört és 1959-től már ismételen csekély mértéket öltött.²³

A tengeren túlra irányuló emigráció lehanyatlásának háttérében több tényezőt is fel lehet fedezni. Az 1936-1946 közötti időszak gazdasági és politikai válságai a fogadó latin-amerikai országok bevándorlási politikájának szigorúbbá válását eredményezte. A későbbi években pedig már a kereslet és a kínálat nem került összhangba egymással ezen országok esetében, amit a kiutazás magas költsége csak tovább nehezített. Az európai emigráció vonzó lehetősége pedig komoly versenyhelyzetet eredményezett. 1939-1970 között, a tengeren túlra történő kivándorlás utolsó szakaszában összesen mintegy félmillió ember hagyta el Spanyolországot, ami komoly vérvesztést jelentett az ország népességének vonatkozásában. Ez a periódus jellegét tekintve eltért a korábbi időszakoktól. Egyrészt rövidebb időtartamú elvándorlásról volt szó, másrészt összetételét tekintve is különbözött. Sokkal több nő és családtag vándorolt ki ezekben az években a tengerentúlra, közel annyian, mint a keresőképes férfiak. Ennek következtében a vállalkozás pénzügyi sikere viszont nem volt olyan mértékű, mint a korábbi esetekben.²⁴

II. A SPANYOL EMIGRÁCIÓ ÚJ CÉLPONTJA: NYUGAT-EURÓPA

A II. világháború lezárását, az új határok kialakulását követő nagy népmozgásokat és a gazdasági károk helyreállítását követően a nyugat-európai országokban óriási gazdasági fejlődés bontakozott ki, amely átlagosan 5%-os GDP növekedéssel jellemezhető.²⁵ Ebben a példátlan fejlődésben nagy szerepe volt a külföldről érkező munkavállalóknak, köztük

²¹ A tiltás ellenére 1939-1945 között mintegy 20.000 spanyol hagyta el hazáját illegálisan, Franciaországon és Portugálián keresztül. CALVO SALGADO ET AL., 2009. 15. o.

²² A Franciaországba történő kivándorlást továbbra sem engedélyezték politikai okok miatt, ugyanis a köztársasági emigráció jelentős része ott telepedett le.

²³ A tengeren túlra kivándorlók száma 1949-ben már ismét meghaladta az 50 ezer főt. 1949 és 1958 között átlagosan 57.000 spanyol emigrált Latin-Amerikába. CALVO SALGADO ET AL., 2009. 15. o.

²⁴ FERNÁNDEZ GARCÍA ET AL., 1996. 591-592. o.

²⁵ ZSINKA, 2012. 2. o.

annak a több millió spanyol vendégmunkásnak, akik 1946 és 1973 között Nyugat-Európa számos országában szétszóródva vállaltak munkát. Túlnyomó részük csak 1960 után, az új spanyol gazdaságpolitika meghirdetését követően indult el külföldön szerencsét próbálni. Ez az új migrációs ciklus egyfajta alternatívájává vált az időközben lezáruló, tradicionális tengerentúli migrációnak. Ami pedig Franciaországot jelenti, itt egyrészt egyfajta kontinuitás tapasztalható. Másrészt viszont a korábbi tradicionális spanyol emigráció túlnyomórészt Franciaország észak-afrikai gyarmataira irányult, elsősorban Algériába. Az 1950-es évektől azonban a spanyol munkavállalók célpontja Franciaország lett.²⁶

A gyors gazdasági növekedés következtében a nyugat-európai országokban egyre növekvő munkaerőhiány bontakozott ki, melyet tovább súlyosbított a születések számának csökkenése.

Ennek mintegy ellenpontjaként, Spanyolországban továbbra is nagyon alacsony maradt a termelékenység. Az ország az önálló gazdaságpolitika szűk keretei közé szorítva vergődött, a népessége viszont egyre növekedett. A munkaerőpiac nem volt képes felszívni az alapvetően szakképzetlen munkavállalók tömegét. A kialakult helyzetre egyfajta megoldást jelentett a nyugat-európai országok egyre növekvő munkaerő kereslete. Az 1950-es évektől államközi bilaterális egyezmények keretében szabályozták a spanyol állampolgárok külföldi munkavállalását. Preferáltan ideiglenes elvándorlásról volt szó, de ez gyakran végérvényes letelepedéssel járt, főként Franciaország esetében. Ez a folyamat az 1973-as gazdasági válsággal ért véget, amelynek következtében a külföldi munkavállalók létszáma drasztikusan csökkenni kezdett az egyes országokban.²⁷ Ezek a vendégmunkások a Földközi-tenger medencéjének országaiból származtak: Olaszországból, Spanyolországból, Portugáliából, Görögországból, később pedig Jugoszláviából és Törökországból. A válság ellenére 1977-ben még közel 5 millió külföldi vendégmunkás dolgozott Nyugat-Európában, köztük – Juan Vilar adatai szerint – mintegy 400.000 spanyol munkavállaló.²⁸ 1977 után azonban a spanyol – és olasz – vendégmunkások egy részét portugálok váltották fel.

²⁶ VILAR, 2000. 132. o.

²⁷ 1973-as adatok szerint a nyugat-európai országokban az aktív lakosság körében kiugróan magas volt a külföldi vendégmunkások száma. Egyes országokra lebontva százalékos arányban ez a következőképpen nézett ki: Luxemburg 32%; Svájc 16%; NSZK 10%; Franciaország 8%. – VILAR, 2000. 133. o.

²⁸ A spanyol munkavállalók mintegy fele, 200.000 fő Franciaországban dolgozott. VILAR, 2000, 134. o.

Ennek az újabb spanyol migrációs ciklusnak a legfőbb jellemzője az ideiglenesség volt, szemben a korábbi tengerentúlra irányuló kivándorlással, ahol elsősorban a gyarmatosítás, a betelepítés volt a legfőbb cél. Az új körülmények között az elvándorlás legfőbb célja az újonnan jelentkező, óriási mértékű nyugat-európai munkaerőhiány lefedése volt. A vendégmunkások foglalkoztatásának átmeneti jellegét a munkaügyi törvényekkel is igyekeztek rögzíteni, főként Nyugat-Németországban és Svájcban (például családegyesítés megnehezítésével). A fogadó országok politikájának lényege az volt, hogy a maximális haszonért cserébe minimális állami és szociális juttatást adjon. A bevándorló munkaerő ebben a kezükre játszott, mivel többnyire elszigetelten, saját közösségeikben éltek (meglehetősen puritán körülmények között, időnként gettóban) és a spórolás miatt szinte nem is vettek igénybe szolgáltatásokat. A fogadó országok számára az ideális vendégmunkás az egyedülálló, 25-45 év közötti, szinte teljesen szakképzetlen férfi volt. A külföldi munkaerő foglalkoztatásának célja az volt, hogy a munkások minél kevésbé asszimilálódjanak a fogadó ország viszonyaihoz.²⁹

2.1. SPANYOLORSZÁG A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az újonnan kibontakozó migrációs periódus hátterét Francisco Franco tábornok 1939-től kiépített diktatórikus berendezkedése adta. A hároméves polgárháború (1936-1939) pusztításaitól sújtott – és egyébként is elmaradott gazdasági, társadalmi viszonyokkal jellemezhető – országban Franco önálló gazdaságpolitikát vezetett be, amelyet az 1950-es évektől egyfajta merev, állami intervenció jellemezett. Miután ez a folyamat teljes államcsődhöz vezetett, 1959-ben új korszak kezdődött Spanyolország gazdaságpolitikájában: az ún. Stabilizációs Tervvel elindult a gazdaság szanálása és a piaci, kereskedelmi viszonyok normalizálása.³⁰ Az Opus Dei elnevezésű világi katolikus szervezet technokrata minisztereinek intézkedése nyomán beinduló látványos gazdasági növekedés „spanyol gazdasági csoda” néven vonult be a történetírásba.³¹

Paradox módon éppen a kibontakozó gazdasági fejlődés adta meg a végső lökést a tömeges külföldi munkavállaláshoz. Első lépésként a

²⁹ Éppen ezért az 1970-es évektől inkább a törököket és az észak-afrikai Maghreb térségből származókat részesítették előnyben. VILAR, 2000. 134-135. o.

³⁰ GARCÍA-NIETO – DONÉZAR, 1973. 417-422. o.; ORMOS – HARSÁNYI, 2001. 316-317. o.

³¹ 1960-1974 között 6,9%-os gazdasági növekedést regisztráltak. TOWNSON (2009) XXIV.

népesség újrendeződését indította el, egyrészt a gazdaság egyes szektorai között, másrészt földrajzi értelemben, az ország különböző fejlettségű térségei között. Ennek a folyamatnak a tengelyét a Katalónia- Baszkföld-Madrid „ipari háromszög” jelentette. A következő lépcsőfok pedig a „felesleges” munkaerő külföldre történő „kivezetését” jelentette. A spanyol állam felismerte a lehetőséget az emigráció államilag ellenőrzött formájában. Ily módon csökkent a társadalmi feszültség a munkanélküli aktív lakosság körében, illetve átalakultak a munkaerőpiaci viszonyok is. Ehhez kapóra jött a nyugat-európai országok megnövekedett igénye a nem szakképzett munkaerő iránt. A kereslet és kínálat összekapcsolását mindkét fél – a spanyol állam és nyugat-európai partnerei – egyaránt igyekezett megkönnyíteni. Az Európa felé irányuló munkaerő elvándorlás viszont rövid idő alatt előre nem sejtett méreteket öltött. Ennek oka egyrészt a földrajzi közelség volt, a gazdasági emigráció hagyományos célpontjához, Latin-Amerikához képest. Másfelől viszont a spanyol állam a gazdasági fellendítéséből, a gépesítésből és a belső fogyasztás növekedéséből származó kereskedelmi hiány enyhítésére szolgáló devizaforrásként tekintett a külföldön munkát vállalókra.³²

A kivándorlás mértékéről nem állnak rendelkezésre pontos számadatok. Ennek oka, hogy a külföldi munkavállalásnak két módja létezett a gyakorlatban. Pontos statisztikai adatok csak az állam által ellenőrzött, ún. „támogatott” emigrációról (spanyol elnevezés: *emigración „asistida”*) vannak, amely államközi egyezmények keretében zajlott. A külföldi munkavállalás nem hivatalos formáiról viszont nem állnak rendelkezésre pontos számadatok. Ennek tükrében az 1960 és 1973 közötti időszakban a Nyugat-Európába kivándorolt munkaerő számát 1 millió főre becsülték, de a valós szám ennél jóval magasabb lehetett.³³ Több kutató is ennek duplájáról, azaz közel 2 millió emberről beszél. Ez a nagyságrend jóval felülmúlta a korábbi, tengeren túlra irányuló hagyományos kivándorlást, viszont rövidebb időszakra korlátozódott.³⁴

³² CALVO SALGADO, 2009. 20-21. o.

³³ Julián Casanova közel 3 millió spanyol vendégmunkásról beszél az 1960-1975 közötti időszak vonatkozásában. Harsányi Iván pedig mintegy 1,8 millió főről már az 1960-as évek első felében. CASANOVA, 2017. 182. o.; ORMOS – HARSÁNYI, 2001. 321. o.; CALVO SALGADO, 2009. 20. o.

³⁴ A legjobban regisztrált időszakban, azaz 1961-65 között évente 168.000 ember vállalt munkát Nyugat-Európában. Ezzel szemben Amerikába a csúcspontot jelentő 1906-1910 közötti időszakban évente 144.000 fő vándorolt ki. Még részletesebb bontásban is hasonló képet kapunk. Nyugat-Európába 1963-65 között 180.000 fő/év vándorolt ki, szemben az

Az új emigrációs politika megvalósítására 1956-ban létrehozták a Spanyol Emigráció Intézetét (spanyol elnevezés: *Instituto Español de Emigración*, a továbbiakban rövidítve: IEE), amelynek feladata az emigráció szabályozása és az emigránsok védelme volt külföldön.³⁵ Következő lépésként 1960. december 23-án közzé tették az Emigráció szabályozásának alapjairól szóló törvényt (spanyol elnevezés: Ley 93/1960 – *Ley de bases de ordenación de la emigración*)³⁶, amely – szinte teljes mértékben – az IEE hatáskörébe utalta a kérdést.³⁷ A külföldön munkát vállaló spanyol állampolgárok jogainak védelmében és ügyeinek intézésében a fogadó országok spanyol nagykövetségeinek munkaügyekkel foglalkozó attaséi jártak el, akik egyben politikai kommisszárként is tevékenykedtek, szemmel tartva és megakadályozva bárminemű Franco ellenes tevékenységet az emigránsok körében.³⁸

2.2. A FOGADÓ ORSZÁGOK

A spanyol vendégmunkások 85%-át – mintegy 2 millió főt – három ország fogadta: Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság és Svájc.³⁹

A francia emigráció történelmi gyökerei – ahogyan azt már említettük – egészen a XIX. századig nyúltak vissza. Az emigráció újabb szakaszában, 1960-1973 között a spanyol munkavállalók által előnyben részesített Franciaország a kivándorlás centrumává vált. A folyamat 1964-ben érte el a csúcspontját, amikor 92.849 spanyol vendégmunkás érkezett az országba.⁴⁰ Ezt követően a számuk némiképp csökkent, mivel a munkavállalók immár Nyugat-Németországot és Svájcot preferálták, de a migrációs ciklus egészét tekintve mindvégig jelentős maradt. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy a francia bevándorlási politika egészen 1980-ig kedvezően viszonyult a vendégmunkások beilleszkedéséhez (családegyesítés, nemzetiség megítélése, stb.) A spanyolok többsége Andalúziából, Valenciából és Murciából, azaz a mediterrán partvidék mezőgazdasági régióiból származott és

1911-1913 között Amerikába irányuló emigrációval, melynek nagyságrendje 161.000 fő/év volt. VILAR, 2000. 136. o.

³⁵ Forrás: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1956/200/A04679-04681.pdf> - Az intézetet 1985-ben a Munkaügyi Minisztériumba olvasztották be.

³⁶ Forrás: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1960-19443>

³⁷ CALVO SALGADO, 2009. 22. o.

³⁸ Uo. 28. o.; Vilar, 2000. 137. o.

³⁹ VILAR, 2000. 138. o.

⁴⁰ Uo. 139. o.

Franciaországban is jórészt a mezőgazdaságban alkalmazták őket, de egy részük a Párizs és Lyon központú ipari térségben kapott munkát. 1975-ben a Franciaországban élő mintegy 4 millió külföldiből közel 500.000 spanyol volt.⁴¹

A Német Szövetségi Köztársaságban 1960 után vált égetővé a munkaerőhiány kérdése. Az 1950-es évek óta létező spanyol-német munkaügyi egyezmények keretében 1960-ban 11.011 spanyol vendégmunkás érkezett az országba.⁴² Ez a szám 1967-re közel 340.000-re növekedett. Az Andalúziából, Galiciából, Extremadurából, Murciából, Valenciából és Madridból származó munkások az ipari szektorban helyezkedtek el. 1972-ben 184.000 hivatalos spanyol munkavállalóról van adat, de a valós számuk ennél magasabb lehetett. A vendégmunkások száma 1973-tól kezdett csökkenni, amelynek háttérében elsősorban a gazdasági válság állt. Továbbá a német kormány új bevándorlási politikája a még olcsóbb munkaerőt részesítette előnyben: a jugoszláv, görög, portugál vendégmunkásokat, később pedig a törököket.⁴³

Svájc, hasonlóan Nyugat-Németországhoz, ösztönözte a külföldi munkaerő szabad és tömeges beáramlását, viszont következetesen megnehezítette a végleges letelepedést. A rendelkezésre álló hivatalos adatok szerint a spanyol emigránsok száma 1965-ben volt a legmagasabb ebben az országban: 79.419 fő.⁴⁴ A valós szám azonban ebben az esetben is sokkal magasabb volt. Szélesebb időintervallumban szemlélve, 1961 és 1967 között 264.990 spanyol vendégmunkás – főként Galiciából, Kasztília-León tartományból, valamivel kevesebben Andalúziából és Asztúriából – dolgozott elsősorban a svájci vendéglátásban és iparban (vaskohászat, építőipar). Ki kell emelni, hogy Svájc volt az egyedüli a befogadó nyugat-európai országok közül, ahol 1973 után is tovább növekedett a spanyol vendégmunkások száma.⁴⁵

Franciaországon és a Német Szövetségi Köztársaságon kívül az Európai Gazdasági Közösség más országai jóval kisebb mértékben vonzották a spanyol vendégmunkásokat. Svájcön kívül még három ország, Belgium, Nagy-Britannia és Hollandia voltak azok, amelyek jóval kisebb

⁴¹ VILAR 2000. 139. o.

⁴² Uo. 139. o.

⁴³ Uo. 139-140. o.

⁴⁴ Uo. 140.o.

⁴⁵ Az 1998-as Statisztikai Évkönyv adatai szerint 1998-ban 144.926 spanyol élt Svájcban.

mértékben, de bizonyos vonzerővel bírtak a spanyol emigránsok számára. Ezekről az országok viszont kevesebb adat maradt fenn.

Belgium sajátos eset volt, mivel ide már korábban érkeztek vendégmunkások, akik az 1956-ban függetlenné vált Marokkóból, a Spanyol Protektorátus területéről emigráltak Európába. Emellett Spanyolország egyes tartományaiából is érkeztek munkások, akik a belgiumi szénbányákban találtak magunka munkát, ahol korábban olasz vendégmunkásokat foglalkoztattak. Államközi egyezmények keretében 1956 és 1961 között évente 1400 spanyol munkavállalót fogadtak (összesen 8.409 főt), akik családjaikkal együtt érkeztek.⁴⁶ A nők többnyire háztartási alkalmazottként helyezkedtek el. A bevándorlók valós száma viszont jóval magasabb volt, mivel sokan nem a hivatalos utat választották és turista útlevéllel érkeztek az országba. Ezzel a létszámmal Belgium a negyedik helyen állt a spanyol emigrációt befogadó országok között. 1967-től megszűnt az állam által felügyelet kivándorlás, viszont a már korábban is létező „szabad” bevándorlás folytatódott. Ennek eredményeként 1970 és 1989 között – a kemény fizikai munka és a gazdasági válság ellenére – mindvégig 50.000 felett maradt a spanyol vendégmunkások száma.⁴⁷

Hollandiában csak az 1960-as évek közepén jelentek meg a spanyol vendégmunkások. A hivatalos adatok szerint létszámuk 1970-ben volt a legmagasabb 39.000 fővel.⁴⁸ A gazdasági válság viszont ebben az országban sokkal érzékenyebben érintette a spanyol közösséget, mint Belgiumban. A számuk fokozatosan csökkent, 1975-ben már csak 29.492 spanyol vendégmunkás dolgozott Hollandiában.⁴⁹

Nagy-Britanniába főként Galíciából érkeztek spanyol vendégmunkások, köztük sok női munkavállaló. Elsősorban a vendéglátásban helyezkedtek el, a nők pedig háztartási alkalmazottak lettek. Mivel az 1970-es évek gazdasági válsága ezeket a szektorokat kevésbé érintette, a spanyolok száma nem csökkent ebben az országban, sőt, némiképp emelkedett is.⁵⁰

⁴⁶ VILAR, 2000. 141. o.

⁴⁷ Uo. 141. o.

⁴⁸ Uo. 141. o.

⁴⁹ Uo. 142. o.

⁵⁰ 1970-ben 39.014 spanyol vendégmunkás érkezett Nagy-Britanniába, majd 1975-ben a számuk 51.329 főre emelkedett. A következő két évtized folyamán 40-70.000 között mozgott a számuk. VILAR, 2000. 142. o.

III. A SPANYOL TÖRTÉNETÍRÁS DILEMMÁI AZ EURÓPAI GAZDASÁGI EMIGRÁCIÓ KAPCSÁN

A spanyol kutatók között vita tárgyát képezi, hogy milyen okok vezettek az 1960-as évektől kibontakozó hatalmas mértékű európai elvándorláshoz. Abban egyetértenek, hogy egyrészt belső, ún. készítő tényezők (ilyen volt a népesség nagyarányú növekedése Spanyolországban, valamint a gazdasági, társadalmi berendezkedés hiányosságai), másrészt külső, ún. vonzó tényezők (a nyugat-európai országok gyors gazdasági növekedése, aktív lakosság számának csökkenése, magasabb munkabérek), melyek általában együttesen hatnak a nagy népességmozgások esetében. Ez történt a XIX. század végén, a tengeren túlra történő spanyol kivándorlás esetében és az 1960-as években, a Nyugat-Európát megcélzó gazdasági emigráció kapcsán is. A történetírók a migráció e két szakaszát összevetve rámutatnak arra, hogy jelentős különbség figyelhető meg a kivándorlást választók földrajzi elhelyezkedésében. Ugyanis amíg a Latin-Amerikába kivándorlók négyötöde Spanyolország 8 tartományából származott, addig Nyugat-Európába összesen 18 tartományból keltek útra a vendégmunkások. Ezen kívül a kivándorlás súlypontja is áthelyeződött az Atlanti-óceán partvidékéről (Galícia, Asztúria, Baszkföld, Kantábria, Kanári-szigetek, Andalúzia nyugati része) a Földközi-tenger vidékére (Murcia, Andalúzia, Valencia).⁵¹ Az elemzők többsége egyetért abban is, hogy a Nyugat-Európába irányuló kivándorlás megfelelt a külföldi munkavállalás klasszikus modelljének, amennyiben a kibocsájtó ország megoldatlan gazdasági, demográfiai és társadalmi problémái egybeestek a nyugat-európai fogadó országok gyors gazdasági fejlődéséből fakadó és egyre növekvő szakképzetlen munkaerő hiányával, relatíve magas béreivel. Egyúttal a XX. századi spanyol történelem ezen utolsó migrációs korszaka egybeesett a hagyományos tengerentúli emigráció gyors és visszafordíthatatlan hanyatlásával.

A spanyol történetírásban leginkább vitatott kérdés arra vonatkozik, hogy milyen szerepük volt a visszatérő vendégmunkásoknak az ország modernizációjában. Ez a téma az emigráció történetének a XXI. század elejéig a kevésbé kutatott és éppen emiatt csak felületesen ismert szegmense volt, holott alapvető jelentőséggel bír a migráció jelenségének komplex

⁵¹ A tengerentúlról irányuló és a kontinentális emigráció földrajzi megoszlására vonatkozó táblázatok. CALVO SALGADO ET AL., 2009. 297-303.o. CUADROS 20, 21, 22, 23, 24.o.

megértésében. Ráadásul a rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok nem elegendőek a jelenség teljes körű értékeléséhez.

1960 és 1973 között mintegy 900.000 vendégmunkás tért vissza Spanyolországba, de körülbelül ugyanennyien voltak, akik nem hivatalos úton vállaltak munkát külföldön, majd pedig visszatértek a hazájukba.⁵² Ebből is kimutatható, hogy a Nyugat-Európába irányuló gazdasági emigráció ideiglenes munkavállalást jelentett. Az 1973-tól kibontakozó gazdasági válság idején a hivatalos spanyol munkavállalók száma drasztikusan lecsökkent, főleg 1974-1976 között.⁵³ Az olajárrobbanás miatt csökkent a munkaerő kereslet és elsőként a külföldieket bocsájtották el. A hazatérő vendégmunkások száma 1975-ben és 1976-ban 88.000 és 110.000 fő volt. Ez a szám a korábbi években ennél magasabb volt, de akkoriban a kivándorlók száma is magas volt.⁵⁴

Összességében kijelenthetjük, hogy 1973-tól mindössze lecsökkent a kivándorlók száma, de sem a hazatelepedés, sem a kivándorlás nem vált tömegessé. Sőt, az 1980-as években, miután a válság már kevésbé érezte a hatását, bizonyos mértékben újabb migrációs hullám indult Európa felé. A hivatalos kivándorlás 1976-ban érte el a mélypontját 12 ezer fővel. 1983-ban már 20.000 spanyol indult el Nyugat-Európába munkavállalás céljából, majd ez a szám 1984-1985-ben 17.000 főben stabilizálódott. A hivatalos statisztikák most kivételesen a valós számadatokat közölték, mivel a válságban lévő európai gazdaságok csökkenő munkaerő igénye miatt a nem hivatalos külföldi munkavállalás drasztikusan lecsökkent ezekben az években.⁵⁵

A XX. század utolsó spanyol migrációs hullámának másik fontos jellemzője, hogy hangsúlyozottan ideiglenes jellegű elvándorlás volt. 1973-ig jellemzően családok vándoroltak ki, főként Franciaországba, a következő tíz évben az emigráció jellege fokozatosan megváltozott. 1983 után főként 20-39 éves fiatalok, 91%-ban aktív keresőképes férfiak vándoroltak ki Európába. 1988 után egyfajta fordulat következett be a migráció

⁵² A Spanyol Emigráció Intézete által összesített adatok a hivatalos, nem hivatalos emigrációról és a becsült összesített adatokról. CUADRO 25.: EMIGRACION ASISTIDA, NO ASISTIDA Y SALIDAS REALES ESTIMADAS POR EL IEE 1959-1966, Calvo Salgado et al., 2009. 304-305. o.; Vilar, 2000. 148. o.

⁵³ 1973 és 1985 között mintegy ötödére esett vissza a kivándorlók száma: 219.031 főre.

⁵⁴ Összességében a visszatérők száma 1960 és 1973 között jóval magasabb volt (1.080.854), mint az 1974 és 1985 között visszatelepültek száma (515.506 fő). VILAR, 2000. 149. o.; RÓDENAS, 1997. 149. o.

⁵⁵ CALVO SALGADO, 2009. 31. o.; VILAR, 2000. 149. o.

folyamatában: a hivatalos adatok szerint a kivándorlók száma ebben az évben haladta meg utoljára a visszatelepülőket.⁵⁶ Az 1990-es években a visszatérők száma egyre növekedett, majd 1997-ben lezárult egy migrációs ciklus, ez vonatkozott a korábbi hagyományos kivándorlási célpontokra, Afrikára és Amerikára is.⁵⁷

Számos spanyol kutató osztja azt az álláspontot, miszerint az Európába zajló elvándorlás csökkentette a spanyol munkaerőpiac feszültségeit, a külföldön munkát vállalók hazatelepülése viszont felerősítette az 1970-es, 1980-as évek energiaválságai által okozott munkanélküliség problémáját. Juan Vilar szerint ezt a tételt sosem sikerült megbízható statisztikai adatokkal alátámasztani. Meglátása szerint a visszatelepülők csak csekély mértékben növelték meg a munkanélküliséget, mivel jelentős részük a termelő szektorokban helyezkedett el, sokan pedig saját kisvállalkozást alapítottak a megtakarításaikból, így gyakran ők maguk is munkahelyeket teremtettek. Éppen emiatt Vilar szerint a Spanyolországban 1973-tól kibontakozó válságnak és munkanélküliségnek nem sok köze volt az európai emigrációhoz. Ezt az álláspontot osztotta Cármen Ródenas is 1997-ben írott elemzésében. Meglátása szerint, ahogy az Európa felé irányuló elvándorlás nem enyhített jelentős mértékben a munkaerőpiacra nehezedő nyomáson az 1960-as években, úgy a később hazatelepülő vendégmunkások sem súlyosbították a munkanélküliséget az 1970-es években.⁵⁸

Összegzésképpen megállapítható, hogy az 1960-as és 1970-es években az emigráció nem annyira társadalmi vagy politikai, mint inkább gazdasági okokra vezethető vissza. A spanyol állam célja a külföldi munkavállalás támogatásával az volt, hogy további deviza forrásokhoz jusson, amelyből azután a gazdaság növekedését és modernizációját tudta finanszírozni, illetve a kereskedelmi hiányt tudta csökkenteni.⁵⁹ Éppen ezen oknál az állami politika igyekezett fenntartani a munkaerő kivándorlásának ideiglenes jellegét. Megnehezítette a családtagok csoportos kivándorlását, illetve a

⁵⁶ 1988: 14.603 kivándorló és 14.484 hazatelepülő. Mindössze 119 fővel több spanyol hagyta el a hazáját, mint ahányan visszatelepültek. VILAR, 2000. 150. o.

⁵⁷ 1998-ban mindössze 632 fő indult el munkavállalás céljából Európába, ugyanakkor 11.628 vendégmunkás tért vissza Spanyolországba. VILAR. 2000, 150. o.

⁵⁸ RÓDENAS, 1997. 150. o.

⁵⁹ Lásd a spanyol Kereskedelmi Minisztérium 1960-1970 közötti időszak fizetési mérlegére vonatkozó adatait. GARCÍA-NIETO – DONÉZAR, 1973. 639. o.; CALVO SALGADO, 2009. 24-25. o.

családegyesítést a fogadó országokban, mivel ellenkező esetben nem juthatott volna hozzá a családi megtakarításokhoz, a hazautalt devizához.⁶⁰

Az Európába kivándorolt vendégmunkások visszatérésének is jelentős gazdasági következményei voltak. Részint mivel szakképzett munkaerőként tértek vissza, valamint több-kevesebb megtakarítással, tőkével, illetve hosszabb időtartamú külföldi munkavállalás után a fogadó ország által devizában folyósított nyugdíjuk is a spanyol gazdaságot erősítette. A spanyol Parlament Képviselőházának megbízásából készített jelentés szerint az 1960-1978 közötti időszakban a külföldön munkát vállalók megtakarításaiból származó pénz mennyisége felülmúlta az exportból származó bevételt.⁶¹ Ennek ellenére az emigráció nem volt képes átalakítani a gazdaság struktúráját, amely táptalaja volt a szegénységnek, sőt, inkább hozzájárult az elmaradott vidékek fennmaradásához. Ennek oka, hogy a hazatelepülők többnyire nem a saját, elmaradott régiójukba költöztek vissza, hanem a fejlettebb városokba.

A gazdasági és munkaügyi jelentőségén túl, a külföldi munkavállalásnak, majd pedig a visszatérésnek társadalmi, kulturális és politikai következményei is voltak. Az emigráció szélesítette az emberek látásmódját és megváltoztatta még az iskolázatlan emberek szokásait is. A gazdasági fejlődésnek viszont súlyos demográfiai következményei is voltak. A születések száma csökkenő tendenciát mutatott és elkezdődött a spanyol társadalom előregedése. Ebből kifolyólag az 1990-es évektől immár Spanyolországban alakult ki munkaerőhiány. Ezzel lezárult a XX. század utolsó migrációs ciklusa és egyben elkezdődött egy új, ellentétes irányú folyamat: a külföldi munkaerő tömeges beáramlása Spanyolországba.

KONKLÚZIÓ

A tanulmányomban egyfajta áttekintést kívántam adni Spanyolország migrációs folyamatairól, azok háttéréről és mozgatórugóiról, emigrációs politikájának alakulásáról a XX. század viszonylatában. Külön figyelmet szenteltem az utolsó migrációs hullámnak, amelynek célpontja Nyugat-Európa volt. Az 1960-as évektől zajló kivándorlás, majd visszavándorlás történelmi jelentőségűnek tekinthető, mivel hozzájárult Spanyolország látványos gazdasági fejlődéséhez. A fentebb vázolt folyamattal

⁶⁰ VILAR, 2000. 150. o.; CALVO SALGAO, 2009. 27. o.

⁶¹ TOWNSON, 2009. 13. o.; CASANOVA – GIL ANDRÉS, 2017. 181-182. o.

párhuzamosan azonban egy új tendencia volt kibontakozóban. Az 1990-es évek folyamán meredeken nőtt a Spanyolországban munkát vállaló külföldiek száma, melynek eredményeként mintegy másfél évtized alatt Spanyolország hagyományosan emigránsokat kibocsájtó országból a külföldi bevándorlók célországává vált. Sőt, az a szomorú és paradox helyzet áll elő, hogy az Európai Unió tagállamaként és földrajzi fekvése folytán idővel fel kellett vállalnia a „szigorú csendőr” szerepét, hogy megvédhesse Európát az egyre növekvő migrációs nyomástól.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CALVO SALGADO, LUÍS MANUEL ET AL. (2009): Historia del Instituto Español de Emigración. La política migratoria exterior de España y el IEE del franquismo a la transición. Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración
<https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/34786/1/HistoriaInstiEspEmigr.pdf> (Letöltve: 2020.02.12)
- CANABATE PÉREZ, JOSEP (2014): La Ley de Emigración de 1907. Un ejemplo de intervencionismo científico. IUSLabor 2/2014
<https://studylib.es/doc/6876892/la-ley-de-emigraci%C3%B3n-de-1907.-un-ejemplo-de-intervencionismo> (Letöltve: 2020.02.28)
- CASANOVA, JULIÁN – GIL ANDRÉS, CARLOS (2017): Breve historia de España en el siglo XX, ArielQuintaesencia, Barcelona.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, ANTONIO – BULLÓN DE MENDOZA, ALFONSO Y GÓMEZ DE VALUGERA – ESTÍBALIZ RUIZ DE AZÚA Y MARTÍNEZ DE EZQUERECOA – SECUNDINO-JOSÉ GUTIÉRREZ ÁLVAREZ (Eds.) (1996): Documentos de historia contemporánea de España, Editorial ACTAS, Madrid.
- GARCÍA-NIETO, MARÍA CARMEN – DONÉZAR, JAVIER MARÍA (1975): Bases documentales de la España contemporánea Volumen XI: La España de Franco 1939-1973, Gadiana, Madrid.
- HARSÁNYI IVÁN (1997): Egy eszmerendszer – két diktatúra a 20. századi Spanyolországban. In: Akik nyomot hagytak a 20. századon. Diktátorok, diktatúrák, Napvilág Kiadó, Budapest.
- HARSÁNYI IVÁN (1999): Választások a 20. századi Spanyolországban In: Anderle Ádám (szerk.): Stációk. Erdély – Európa – Latin-Amerika. Tanulmányok Wittman Tibor emlékére. Hispánia Kiadó, Szeged.

- JULIÁ, SANTOS (1995): Liberalismo temprano, democracia tardía: el caso de España. In: Dunn, John (ed.): Democracia. El viaje inacabado. (508 a. C.–1993 d. C.) Tusquets Editores, S.A., Barcelona.
- Ley de emigración de 1907 In: Gaceta de Madrid, 22 de diciembre de 1907, Año CCXLVI. – Núm. 356 Elérhető:
<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1907/356/A01085-01088.pdf>
- Ley de Emigración y disposiciones complementarias – Texto refundido de 1924. Elérhető:
<https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1925/017/A00214-00238.pdf>
(Letöltve: 2020.03.01)
- LILLO, NATACHA (2006): La emigración española a Francia a lo largo del siglo XX: una historia que queda por profundizar, Migraciones y Exilios, 7-2006
- ORMOS MÁRIA – HARSÁNYI IVÁN (2001): Mussolini – Franco, Pannonica Kiadó.
- RÓDENAS CALATAYUD, CARMEN (1997): Emigración exterior y mercado de trabajo en España (1960-1985) - artículo Exils et migrations ibérique au XXe siècle Année 1997 3-4. Letöltés helye:
https://www.persee.fr/doc/emixx_1245-2300_1997_num_2_3_1101
(Letöltve: 2020.02.24)
- SÁNCHEZ MARÍN, ÁNGEL LUÍS (2014): “El instituto de Reformas Sociales: origen, evolución y funcionamiento”, Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social, nº 8 (mayo 2014)
- TABANERA GARCÍA, NURIA (1999): La política migratoria española entre la dictadura y la República (1923-1936): Tutela y repatriación del emigrante español en América Latina, Année 1999, núm. 7, pp. 73-93
https://www.persee.fr/doc/emixx_1245-2300_1999_num_2_7_1030
(Letöltve: 2020.03.02.)
- TOWNSON, NIGEL (ed.) (2009): España en cambio. El segundo franquismo, 1959-1975, Siglo XXI, Madrid.
- VILAR RAMÍREZ, JUAN BAUTISTA (2000): Las emigraciones españolas a Europa en el siglo XX: algunas cuestiones a debatir pp. 131-159. In: Migraciones & Exilios: Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos, ISSN 1577-3256, Nº. 1, 2000
- ZALAI ANITA (2016): „Híd” diktatúrából demokráciába – a 60-as évek kaleidoszkópja Spanyolországban 141-146. o. In: A mi Santeránk –

Tanulmányok Dornbach Mária 70. születésnapjára, Szeged ISBN:
978 963 315 296 6

ZALAI ANITA (2011): Politikai pártok Spanyolországban, Belvedere
Meridionale, Szeged

ZSINKA LÁSZLÓ (2012): Európa akkor és most. Az Alapító Atyák és a jelen
dilemmái.

http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1156/1/Zsinka_2012g.pdf (Letöltve:
2020.02.28)